

TÓTH BALÁZSNÉ

ADALÉKOK AZ ÉRTÉK FOGALMÁHOZ

Az érték fogalma

Az érték fogalmát régóta használják már a filozófusok és a különböző tudományágak képviselői. Az írott és beszélt nyelvben egyaránt különböző szavakkal társítva is gyakran előfordul: nagy érték, értékes könyv, értékes tett, nagy értékű vagyon stb. Szinonimái is ismereteseek: érték, érdem, rang, haszon, javak stb. A fogalom tartalma leginkább a politikai gazdaságtanban nyert teljes kifejtést, de nagy szerepe van az értékeknek az etika, esztétika, jog, szociológia, szociálpszichológia stb. területén is. A filozófiában Herman Lotze német filozófus a XIX. század hatvanas éveiben fejtette ki először az érték fogalmát egyetemi jegyzetében, bár erre az elsőbbségre Hermann Cohen is igényt tartott. Létrejön az értékelmélet különböző iskoláival, s a kutatásoknak ez a területe önálló diszciplínává válik axiológia néven. (Az elnevezés P. Lapi francia filozófus és Eduard Hartmann német filozófus nevéhez kapcsolódik.) Ez a periódus a XIX. század utolsó harmadára és a XX. század első felére esik.

A polgári filozófiákban kibontakozott axiológia az általános "érték-problémával" kapcsolatos kérdéseket próbálta megoldani. A tudományos ismeret révén csak azt ismerjük meg, ami valóban létezik, ami "van". Az érték létezési módja pedig a kelléshez, a "legyen"-hez kapcsolódik. Az érték (jó, a szép, az igazságos stb.) a kívánatoshoz, a legyenhez kapcsolódik. Az értéket nem könnyű a létezőre vonatkozó ismereteinkből levezetni. Úgy tűnik, ez valami "másféle dimenzió".

A polgári filozófiában az értékjelenségeket nem szociális jelenségekként vizsgálták. Már Lotze is azt tartotta, hogy az értékek az a lényege, hogy nem tartozik a valóság szférájába, ezért a forrása is bennünk, a tudatunkban keresendő, nem a létben. Az érték valahogy "nem természeti" úton valósul meg.

Az érték mint probléma manifesztálódott a polgári filozófiában. Az ismeretelmélet, a logika, az esztétika és az etika egyaránt elemzi; minden diszciplínában megjelenik és középpontivá válik. Az értékek persze eddig sem estek kívül a filozófia hatókörén (pl. a görögök -- Aristoteles -- részletesen elemzik az erényeket), de középpontba ebben az időszakban kerültek. "Az érték leírása ugyanis önmagában még nem jelenti azt, hogy a probléma filozófiai. Filozófiai volta akkor tudatosodik, amikor a tudomány eszközei elégteleneknek bizonyulnak a történelemben aktuálissá érett gondok megértésére, s ezért az emberi lét lényege homályos és átláthatatlan. Megbomlik az objektum-szubjektum viszony, mert a polgári társadalom lényegétől választja el az embert. A keletkezett szakadék át-hidalására tökéletes talajon viszont nincs más eszköz, mint a manipuláció, az álmegoldások sorozata. Ebben a történelmi korszakban jön létre a törvény és érték elkülönítése. Kialakul a polgári értékelmélet mint önálló filozófiai tudomány."¹

A polgári gondolkodók a törvény érvényességét csak az általuk értelmezett ontológiába tartozó diszciplínák területén ismerték el, a normatív tudományokban ezt a szerepet az érték tölti be. Az axiológia tehát a normatív diszciplínák közös principiumát tárgyaló szakterület, amely egyúttal "pótolta" a hiányzó társadalomontológia feladatát.

Az értékelméletek legismertebb fajtái:

Az objektív idealista elméletek: neokantianizmus (W. Windelband, H. Rickert, N. Hartmann), M. Scheler E. Husserl s a husserli fenomenológia követői; a neotomizmus, az intuitivizmus; -- koncepcióikban: az értéket téren és időn kívüli túlvilági lényegként értelmezik, az értékek abszolút és történelem feletti voltát vallják.

A szubjektív idealista elméletek: az értékeket mint tudati jelenségeket vizsgálják, amelyben nagy szerepe van a pszichológiai alkatnak, hiszen az értéket úgy fogják fel, mint az egyén szubjektív viszonyát az értékelendő tárgyakhoz, jelenségekhez. (Az emotivizmus, az affektív-akarati értékelmélet, a logikai pozitivizmus stb. képviselőinél találkozunk ilyen felfogással.)

A naturalista értékelméletek: természeti principiumból vezetik le az erkölcsi képzeteket, s így az értékeket az ember természetes szükséglete-

inek vagy általában a természet törvényeinek kifejeződéseként értelmezték.

Az érték marxista fogalma eltér a polgári elméletek értékfogalmától. Marx politikai gazdaságtanában nyert teljes kifejtést e fogalom, majd e század hatvanas éveinek érték-vitáiban kerültek előtérbe újból az értékekkel kapcsolatos kutatások. Figyelemreméltó, hogy a magyar idealista polgári filozófiában is viszonylag hamar megjelennek az értékkel kapcsolatos munkák.² Megélénkül az értékekkel való foglalkozás Magyarországon a 60-as évek nemzetközi vitáit követően is. E viták közül legismertebb a Szovjetunióban, Grúziában 1965 októberében a szovjet filozófusok között megrendezett eszmecsere, melynek részleteit hazánkban is publikálták. (Pl. O. G. Drobnyickij: A szellemi értékek világa. Kossuth, 1970.) Ismeretesek továbbá Tugarinov, Vasziljenko, Harcsev, Csunajev, Sztolovics stb. munkái is.

Többféle érték-fogalommal, érték-értelmezéssel találkozunk. Az utóbbi idők ismertebbjeiből idézünk néhányat.

Heller Ágnes: "mit nevezünk értéknek: Mindazt, ami az ember nembe li lényegéhez tartozik, és ami közvetve vagy közvetlenül hozzájárul a nembe li lényeg kibontakozásához." ... "Marxnál az emberi lényeg összetevői: a munka (objektíváció), a társadalmiság, az univerzalitás, a tudatosság és a szabadság." ... "mindaz, ami bármely szférában a mindenkori jelen állapothoz képest gazdagítja ezeket a lényegkomponenseket: értéknek tekinthető; s ellenkezőleg, mindaz, ami az egy adott lényegkomponens fejlődésében elért fokot közvetlenül vagy közvetve visszavonja: nem-értéknek (Unwert)."³

Hankiss Elemér megkülönböztet objektív és szubjektív értéket. "... érték mindaz, amire egy adott rendszernek (s e rendszer lehet egy emberi szervezet, egy intézmény, egy embercsoport, egy társadalom vagy akár az egész emberiség) szüksége van ahhoz, hogy létezni, működni és esetleg: fejlődni tudjon. Az emberi szervezetnek például ahhoz, hogy fennmaradjon, biofizikai energiákra van szüksége, az ember számára tehát ezek az energiák s közvetve azok a táplálékok, amelyekből ezek az energiák nyerhetők, s mindazok a körülmények, amelyek e táplálékok megszerzését és feldolgozását lehetővé teszik: objektív értékek."

"Szubjektív érték mindaz, amit egy rendszer önmaga számára, önmön

léte, működése és esetleg: fejlődése szempontjából szükségesnek érez, vél, ítél."⁴

Vitányi Iván utal arra, hogy a filozófiában, szociológiában, politikai gazdaságtanban különböző értékfogalmakat használnak.

A legismertebb filozófusok értékfelfogásait összefoglalva a következőket írja: "Mi az érték forrása? Az érvényesség, a jelentőség, a kellés, az ideál, a cél, az emocionális tudat, a perspektíva, az intenció, a hiány, az imperativus, az emberi szabadság, a jövő. Akárhány értékelméletet idéznénk még, mind ugyanezen alapulna. Más és más szavak, mégis minden definícióban van valami közös; az értéket mindig a valósággal, a léttel állítják szembe, de nem egyszerűen a semmibe helyezik, hanem a leendőbe."⁵

A szociológiában használt értékfogalmak közös alapja, hogy az értéket a beállítódással, az attitűddel kapcsolták össze, az érték így az ember magatartásának és viselkedésének orientációs bázisaként jelenik meg, hangsúlyozván a jövőt, a célt, az irányultságot.

A politikai gazdaságtan értékfelfogásának lényege, hogy az értéket a munka tárgyasulásának tekinti, a múltat és a jövőt, az értéknek egyrészt a munkával, másrészt a céllal, kelléssel, szükségletekkel való összefüggését dialektikus egységben látja.

Az érték fogalmával kapcsolatosan sok szerző eltekint a fogalom definiálásától, ami szerintünk is problematikus, de sokan vállalkoznak az érték lényegének, lényeges jegyeinek feltárására, tartalmi jegyeinek elemzésére, egy-egy szakterület értékértelmezésének kifejtésére. (Barna József, Vitányi Iván, Huszár Tibor, Almási Miklós, Kapitány Ágnes -- Kapitány Gábor, Hankiss Elemér stb.)

Végezetül, a Filozófiai Kislexikonban az érték címszó alatt található megfogalmazás a következő: "Értékek: a környező világ objektumainak speciálisan társadalmi meghatározottságai, amelyek kifejezik a tárgyak pozitív vagy negatív jelentőségét az ember és a társadalom számára (a társadalmi élet vagy a természet jelenségeiben rejlő jó és rossz, szép és rút javak). Külsőleg az érték úgy tűnik, mint a tárgy vagy jelenség tulajdonsága; az érték azonban az objektumak nem a természettől, nem egyszerűen belső struktúrája folytán magábanvalóan adott velejárója, hanem annak folytán, hogy bekerült az ember társadalmi létének szférájába és meghatá-

rozott társadalmi viszonylatok hordozójává vált. A szubjektumhoz (az emberhez) való viszonyukban az érték a szubjektum érdekeinek tárgyai, tudata számára pedig a mindennapi tájékoztatósi pontok szerepét töltik be a tárgyi és társadalmi valóságban, az ember különböző gyakorlati viszonyait jelölik a környező tárgyakhoz és jelenségekhez."⁶

Az érték genezise

Figyelmen kívül hagyva azokat az álláspontokat, melyekben az érték idealista értelmezést nyert, kiindulópontunkban az értéket mint társadalmi jelenséget vesszük tekintetbe. Kérdésünk tehát, hogy mikor jelenteltek meg az emberi társadalom kialakulása folyamán az értékek? Létezhetett-e olyan társadalom, melyben nem volt értékekkel való szabályozás?

Az értékekkel való szabályozáshoz fel kell tételeznünk olyan társadalmi környezetet, amelyben a tárgyak és jelenségek bizonyos objektív társadalmi meghatározottságai érvényesülnek, különböző értékek adott mennyiségben és kapcsolatban jelen vannak; továbbá léteznek bizonyos orientációs kategóriák, melyek segítségével bizonyos tevékenységek megszervezhetők.

A feltételezést elfogadva valószínűvé válik, hogy azokban a primitív közösségekben, ahol a tevékenység-megosztási rendszer egyszerű volt, a viselkedéseknek is csak kis számú variációja valósult meg, nem alakulhattak ki olyan magasabb pszichikus funkciók, amelyek orientációs kategóriákat alkalmaztak volna.

A primitív társadalmak értéktudata, "értékemlékezete" még igen távol állott attól, hogy elvontabb, ideologikus formát öltön, inkább csak a mindennapi lét szokás- és ritusvilágába, szimbólumaiba szövődött be, azok révén érvényesült.

Olyan társadalmakban viszont, ahol a viselkedéseknek nagy számú variációja valósult meg, ahol a tevékenység-megosztási rendszer is bonyolultabb az egyének szüksége van bizonyos orientációs pontokra, hiszen számolnia kell viselkedésének a társadalmi reprodukcióra való hatásával. Amennyiben a szociális szervezet egyedeinek a pszichostruktúrája elég fejlett, és léteznek orientációs kategóriák (ha nem is egészen interiorizált formában), akkor az egyed képes lesz az objektum különböző minő-

ségeinek a felismerésére, elkülönítésére.

Az értékekkel való szabályozás tehát ezen a szinten működésbe lép az említett feltételek fennálltakor. Lukács György Ontológiájában abból indult ki, hogy minden emberi gyakorlat, elsősorban pedig a munkatevékenység elemi ténye az értékelő tevékenység és az értékfogalom kialakítása. Egyszerű példával -- az ősember követ választ -- bizonyítja, hogy már a teleologikus tevékenység legegyszerűbb formáiban is jelen van az érték -- mint választás.

Adva van tehát egy ontológiailag létező tárgy (kódarab), egy "értékes" dolog vagy viselkedési forma (mint "létező adottság") s az ember választása. A tárgy, a viselkedés "értékessége" csak a célra való vonatkozásban jelentkezik (a "teleologikus tételzésben"). Az érték esetében is hangsúlyoznunk kell társadalmi ontológiai "ha ... akkor"-jellegét; "egy kés akkor értékes, ha jól vág stb...." - írja Lukács György. "... szó sem lehet arról, hogy az értékelések mint egyedi tételzések alkotnák meg az értéket mint olyant. Ellenkezőleg. A folyamatban megjelenő, a folyamatnak társadalmi tárgyiasságot kölcsönző érték dönt afelől, hogy vajon a teleológiai tételzésben és megvalósításában jelentkező alternatíva megfelelt-e az értéknek, tehát helyes, értékes volt-e."⁷

Ezt az objektivációs folyamatot egy vele párhuzamos, de tőle el nem különíthető másik folyamat kíséri. Ez annyit jelent, hogy már a munkavégzés egyszerű formáiban sem csak értékes-értéktelen tárgyak születnek, hanem ez a tevékenység visszahat az ember szubjektumára is. Kifejlődnek az emberben a munka során különböző "kéességek" is, amelyek "tárgyi" formát nem öltenek. Ilyenek pl. szorgalom, szívósság, pontosság stb. A társadalmi tudat ezeket a kéességeket is értékként tartja számon.

Megindul egy "második" tudatbeli objektiváció is, amely a szellemi szférában fenntartja ezeket az értékeket, s a következő generációkra is átörökíti. A "másodlagos objektivációk" fogalmát Lukács az értékek magasabbrendű körére, az etikai, a tudományos, a művészi értékekre is kiterjesztette.

Az értékeket is "létre kellett hozni", szemben az idealista elméletekkel, amelyek eleve létező értékeket tételznek. Amint létrejöttek az értékek, kellésként, normaként, jövőként jelentek meg, s mint ilyenek határozták meg az emberi tevékenységet. Az objektiváció és az érték a fo-

galmak dimenziórendszerében lényegében azonos területen helyezkednek el. Mégsem mondhatjuk, hogy azonosak, nem foghatjuk fel szinonim fogalmaként.

A munka teremt objektivációkat, de az értéket is. Minden objektiváció érték vagy legalábbis van érték vonatkozása, hiszen az egyéni objektiváció is érték, ha a társadalmi gyakorlat annak minősíti. Tehát a "minden objektiváció érték" -- igaz.

Általánosan érvényesnek tekinthetjük a "minden érték objektiváció" kijelentést is, bár itt ismeretesekek megszorítások is. Pl. a levegő, használati értéke van, de nem objektiváció. Marx is írt róla, hogy az érték szülőapja a munka, de anyja a természet. A munka tehát nem az egyetlen forrása az általa termelt használati értéknek, az anyagi gazdaságnak. Különbségük a következőkben összegezhető.

"Az objektiváció fogalmába mindazok a dolgok beletartoznak, amelyek az ember tevékenységének termékei, és ennek folytán emberi szükségletet elégítenek ki -- ezek a dolgok azonban még sincsenek sem a beléjük fektetett munka, sem a szükségletek kielégítésének mértéke szerint rendezve. Az értékek sorában ugyanazokat a dolgokat találjuk, de éppen ez a rendezettség kerül előtérbe, azaz: az érték a bennefoglalt társadalmilag szükséges munka és a társadalmi szükséglet kielégítésének mértéke szerint rendezett objektiváció."⁸

Olyan társadalmi objektivációk, amelyekkel az emberek viszonya fejlődik ki természeti és társadalmi dolgokhoz, jelenségekhez, viszonyokhoz, valamint önmagukhoz.

Ezek a dologi, emberi viszonyok és jelenségek bizonyos tulajdonságok révén pozitívan, más tulajdonságok révén negatívan hatnak az emberek érzelmi, értelmi és gyakorlati magatartására. Ennek megvilágításában, tudatosításában az értékeknek van nagy szerepe. Így az értékek mintegy a társadalmi lét önszabályozó eszközeiként is funkcionálnak.

"Az értékek objektív jellegű mindenkori hierarchikus rendszere azt tükrözi, ahogyan a dolgok, viszonyok személyes jelentést nyernek, s jelentésük alapján elrendeződnek az életbeni hasznosságuk, jelentőségük, fontosságuk szerint az emberek egyszerre személyes és társadalmi élet- és cselekvésterében."⁹

Marx a használati és csereértékről

A marxizmus értékrendszere a munka értéket létrehozó természetéből indul ki. Marx A tőkében fejtette ki ún. gazdasági értékelméletét. A gazdasági, anyagi értékek lényegi tartalmát a dolgok hasznossága képezi. Minden olyan természeti dolog, "külső tárgy", amely tulajdonságainál fogva emberi szükségletet képes kielégíteni s ezáltal az ember nembeni létének, tevékenységének alapértékeit konstituálni, a gazdasági, anyagi érték marxi kategóriájába tartozik.

A gazdasági érték különös kategóriája az áru. Marx az árucserre részletes elemzése kapcsán jutott el a cserére kerülő használati értékek közös forrásáig: az emberi munkáig. "Az emberek tehát nem azért vonatkoztatják egymásra munkatermékeiket mint értékeket, mert ezek szemükben pusztán anyagi burkai egyenlő fajta emberi munkának. Fordítva. Azáltal, hogy különböző fajta termékeiket a cserében mint értékeket egymással egyenlővé teszik, azáltal teszik egyenlővé egymással különböző munkáikat, mint emberi munkát. Nem tudják ezt, de csinálják. Az értékeknek tehát nincs a homlokára írva, hogy micsoda."¹⁰

Marx használati értéket és csereértéket különböztet meg. Az áruformában együtt jelenik meg a használati érték és a csereérték. A csereérték -- mennyiségi viszony -- az az arány, amelyben valamely fajta használati érték másfajta használati értékkel kicserélődik.

A használati érték az áru minőségi különbözőségét fejezi ki. Az érték tehát a cserében közvetlenül és önállóan orientál, az az emberi munkamennyiség, amennyit az adott használati érték egysége a termelése (újratermelése) során társadalmilag szükséges (átlagos) mértékben magába foglal, tárgyiasít. Marx politikai gazdaságtanában nem az a gyökeresen új, hogy rámutat a munka értékképző szerepére, sem az, hogy megkülönbözteti a használati és a csereértéket. Ezt már megtette az angol közgazdaságtan. Marx egyik nagy felfedezése az volt -- írja Vitányi Iván --, hogy a csereérték mellett a használati értéket is a munkából vezette le, s ezzel egynemű, egységes, következetes értékelméletet teremtett. "Ehhez meg kellett különböztetnie a munkának azt a két oldalát, amely a kétféle értéket létrehozza. Marx a hegeli logika kategóriarendszerét alkalmazta, amikor feltárta a munka minőségi és mennyiségi oldalát, konkrét, illetve abszt-

rakt jellegét. Így lett teljes az elmélet, s így lehet összekapcsolni az ember ontológiai lényegére vonatkozó felfogással."¹¹

A marxi értékhierarchiában az emberi nembeli értékek gazdagsága áll végső célértékként a legmagasabb fokon, s minden egyéb az eszközértékek alárendelt rangsorába tartozik. (Tehát az anyagi, gazdasági érték is.)

A kérdés most már az, hogy A tőke "gazdasági" értékelmélete szolgálhat-e átfogó marxista értékelmélet megalapozásául; szükség van-e ennek kiegészítésére, avagy ha alapul vesszük, hogyan általánosíthatjuk Marxnak a politikai gazdaságtanban kidolgozott értékfelfogását.

Többféle válasz van ezekre a kérdésekre, s lényegében ez állt központi pontjában a 60-as évek vitáinak is.

A filozófiai irodalomban ismertté vált például Heller Ágnes felfogása is, aki a Hipotézis egy marxista értékelmülethez című tanulmányában így ír: "Azt állítjuk, hogy Marxnak volt olyan egyetemes alapértéke (voltak olyan univerzális értékaxiómái), melyekből minden elfogadott értéke és értékítélete axiológiailag levezethető. Ez pedig egy ontológiaiailag primér (máshol empirikusan le nem vezethető) kategória, ugyanis a gazdagság kategóriája. Mi a gazdagság? A nembeli lényegi erők sokoldalú kibontakozása. Első értékaxióma: érték mindaz, ami a nembeli lényegi erők gazdagodásához tartozik, ami azt elősegíti. Második értékaxióma: a legfőbb érték, hogy a nembeli gazdagság az individuumok számára elsajátíthatóvá válik. Marx -- de facto -- minden értéket ebből a két értékaxiómából vezet le."¹²

Véleményünk szerint a két értékaxióma nem választható el egymástól, erre később Heller is utal, hogy a nembeli képességek kibontakoztatása soha nem megy (nem lehet) végbe az individuumokon kívül.

Az emberi lényeg mozzanatai Marxnál: társadalmiság, munka (termelés, objektiváció általában), szabadság, tudatosság, univerzalitás. Az érték lényegi, minőségi kritériuma tehát a nembeli lényegi erők kibontakozása az individuumokban, s az ezáltal elért nembeli gazdagság.

Vitányi Iván a következőképpen érvel emellett.

"A marxi értékelméletet fogadjuk el tehát kiindulópontul az érték minden fajtájára vonatkozóan (a filozófiai, szociológiai, esztétikai értéket egyaránt beleértve). S ez most számunkra két alapvető dolgot jelent: az egyik, hogy minden érték forrása a munka; a másik, hogy a munkát viszont

mindig a szükségletekkel (tehát a "kellés"-sel) való dialektikus összefüggésében kell felfogni."¹³

Marx részletesen elemzi a termelés és fogyasztás, valamint a termelés és szükséglet dialektikáját.

Szükséglet és érték

A szükségletek a marxi felfogásban az emberi tevékenység (a sajátosan emberi tevékenység: a termelés) eredményei, termékei, objektívációi. "... maga a kielégített első szükséglet, a kielégítés cselekvése és a kielégítésnek már megszerzett szerszáma új szükségletekhez vezet -- és az új szükségleteknek ez a megteremtése az első történelmi tett."¹⁴

A szükségletek maguk is fejlődnek, és részben közvetlenül, részben áttételesen előidéznek az értékek változását is. Ez sokféle módon mehet végbe.

Pl. -- a dolgok, illetve sajátosságuk már nem alkalmas szükséglet kielégítésére;

-- a szükséglet maga is megváltozik -- nő az értéke; csökken az értéke; részben alkalmas stb.

-- új szükséglet jöhet létre, vagy a régiek új értékvonatkozása kerül előtérbe stb.

A szükségleteknek és az értékeknek is megvan a maguk saját hierarchiája. Ez nem esik egybe, de összefüggés van köztük. Pl. a primér szükségletek gyakrabban jelennek meg értéként; vagy az alapvető szükséglet kielégítésére szolgáló érték tovább fennmarad.

Valószínű, hogy a szükségletek körének bővülése, gazdagodása az értékek gazdagodásával is jár.

Feltétlenül látnunk kell azonban azt is, hogy az értékek is visszahatnak a szükségletekre.

Heller Ágnes vitába száll azzal a gyakori nézőponttal, hogy az értékeket a szükségletekből vezetik le, -- bár elismeri, hogy a szükséglet is általános, primér társadalomontológiai kategória, mint az érték. Szerinte a szükségletből -- ami az individuum kategóriája, belső igény, kényszer, vágy valamire -- azért nem lehet levezetni az értékeket, mert: "A szük-

ségletek és azok tárgyai közötti mozgás mindig kétirányú. Szükségletek teremtik a kielégítésükre szolgáló tárgyakat, tevékenységtípusokat, kapcsolatokat, s a tárgyak, tevékenységtípusok, kapcsolatok szükségleteket "nemzenek". E kétirányú kapcsolatban ... a szükségletek tárgyai primérek magukhoz a szükségletekhez képest."¹⁵

A szükséglet tárgya és a szükséglet között valóban van ilyen összefüggés -- konkrét szükségletek, konkrét tárgyakkal való kielégítése, -- de az egyetemes nembeliség szintjén ez a reláció bonyolultabb, sőt fordított is lehet. Pl. új tárgyak; új szükségletek; -- vagy nem minden individuumot kielégíthető szükséglet stb.

Az értékeknek a szükségletekből való levezethetőségét nem tartja helytállónak Szilágyi László sem, aki az "Értékkategória -- ökonómiai érték -- értékrend" című tanulmányában fejti ki erre vonatkozó nézeteit. Abból indul ki, hogy a szükséglet kategóriája mindig valamilyen cél és eszköz viszonyát kifejező fogalom, ezért a szükséglet attól a céltől meghatározott, abból "levezetett" jelenség, melyet kielégülésével maga konstituál és ezáltal szolgál. A cél maga az alapérték -- az ember nembeli gazdagsága, mindenoldalú kibontakoztatása -- s ehhez viszonyítva az emberi szükséglet az emberi értékből levezetett. Összekötő és értékorientáló funkciója is van a szükséglet értékcélja és értékeszköze között. A szükséglet az értékvilág szerkezeti elemei közötti összetartó, értékke integráló kapocs. Ennek felismerése támpontot adhat gyakorlati tevékenységünkhöz, és segít eligazodni a heterogén értékvilágban. A szerző végülis azt bizonyítja, hogy a szükséglet az értékkategóriához kapcsolódik mint részmozzanat.

Érték és érdek

A szükséglet mellett az érdek a másik kategória, melyből magát az érteket levezethetőnek vélték.

Heller Ágnes a már idézett Hipotézis-ében vitatja ezt a levezethetőséget. Az érteket az elidegenedett társadalom egyik alapkategóriájának tartja, ami úgy jelenik meg, mint integrációk, osztályok, egyedek céljainak megvalósítása más integrációk, osztályok, egyedek ellenében. "Érdek

ott van, ahol az egyed számára a másik egyed "korlát", ahol az osztályegyed számára a másik osztályegyed céljainak megvalósítása saját céljainak megvalósítását keresztezi. Nincs érdek érdekellentét nélkül, mivel abban konstituálódik."¹⁶

Az osztálytársadalmakban az érdek primér társadalomontológiai kategória, de az osztály nélküli társadalmakban a társadalmi integrációk és egyedek önmegvalósítása nem ellentétekben jelenik meg, tehát az érdek megszűnik létezni -- írja Heller Ágnes. Ugyanakkor az érdek és érték összefüggését elfogadja, hiszen tény, hogy az integrációk, osztályok érdekei befolyással vannak konkrét értéktartalmak előnyben részesítésére vagy elvetésére. Heller Ágnes említett érdekfelfogásával szemben a filozófiai irodalomban sokan vallják, hogy az érdek éppoly általános társadalomontológiai kategória, mint az érték és szükséglet, keletkezésük, létezésük és funkciójuk szorosan összefonódik. "Az érdek a szükségleteknek már egy konkrétabb, felszínibb, tudatosultabb, szubjektíváltabb, differenciáltabb, ellentmondásosabb, s ezek következtében döntő jelentőségű cselekvésre ösztönző hajtóerőben megnyilvánuló formája."¹⁷

A szükségletek a társadalmi-gazdasági folyamatokban az érdekelttség révén kielégített szükségletekké, realizálódott érdekekké s végül emberi nembeli értéké "konstituálódnak". Az érdek objektív szükségszerűségként jelenik meg, s amennyiben felismert, tudatos érdekként épülnek be a gyakorlatba, az emberi cselekedetek motiválói, mozgatórugói lesznek. Fzálta Szilágyi László az érték, szükséglet, érdek kategóriák összefüggésében az érték kategóriának tulajdonít elsődleges szerepet, s belőle levezethetőnek tartja a szükségletet, s az érdeket is.

Az érdekek forrása a társadalom szerkezetében rejlik. A társadalmi viszonyok talaján jönnek létre, s ezeken belül megjelenésükben és érvényesülésükben a termelési viszonyok játszanak meghatározó szerepet. Az érdek valójában a munkamegosztás szülötte, érdekeink belső kapcsolatban vannak a társadalmi-szociális helyzetünkkel. A társadalmi helyzet objektív, és végső soron ez határozza meg az érdekeket is. Az érdek kifejezi azt is, hogy az ember tevékenysége kapcsolatban van más emberek tevékenységével, és tevékenységének eredménye függ más emberek tevékenységétől.

Az érdekek összetett jelenségek. "Tiszta" formában viszonylag ritkán ragadhatók meg, hiszen gyakran pl. a gazdasági érdek ideológiai mezben jelenik meg, vagy az értékek szerepében is jelentkezhethet. Az érték mint bizonyos társadalmi érdekek, törekvések szubjektív megjelenési formája, maga is az objektív és szubjektív mozzanatok egysége. Nincs és nem is lehetséges érték, értékelés azokon a viszonylatokon kívül, amely összeköt bizonyos emberi szükségletek, kívánságok kielégítésére alkalmas tárgyat azzal az alánnyal, akinek igényeit kielégíti. (Az érdek meghatározó szerepét a szellemi-erkölcsi értékek kialakulásában már a francia materialisták felismerték.) Az érdekek és értékek egyaránt hierarchizálhatók, ezek a rangsorok azonban változók, történelmi és konkrétak.

Bizonyára sok tanulsággal járna különböző társadalmakban, különböző csoportoknál érvényesülő érdek- és értékhierarchiák összehasonlító tanulmányozása, amely elvezethetne azokhoz a társadalmi tényezőkhöz, amelyek a hierarchiák rangsorát, illetve változásait befolyásolják.

Érték és tevékenység

A 60-as években elég általánossá vált az a meggyőződés, hogy az értékelméletet a tevékenység elméletéből kell kibontani, felépíteni. (Drobnyickij mellett Kagan és a szovjet pszichológiai kultúrtörténeti iskolához tartozó Vigotszkij, Leontyev kutatásai is ezt példázzák.) Vajon minden érték tevékenységhez kötött? Nyilvánvalóan nem. Már Marx is utalt rá egyes természeti jelenségek kapcsán (pl. a levegő). Az élettelen természetben is másképp vetődik fel a kérdés, hiszen ott egyik jelenség vagy rendszer egy másik jelenség vagy rendszer számára bírhat jelentőséggel. A szervetlen természetben a "kell" nincs értelmelve, csak a van. Utaltunk rá az érték keletkezésével kapcsolatosan, hogy a primitív társadalmak elemi szintjén feltételezhető az értékmentesség. Az érték történelmi kezdete, első legjellemzőbb alakjában -- a munkaeszközben fogható meg. A benne tárgyiasult emberi tevékenység fontos mozzanata értékértelmezésünknek. Minden emberi tevékenység társadalmi meghatározottságú. De nem minden tevékenység érték-tartalmú.

A tevékenység elméletet az értékelmélet kibontásához felhasználó ku-

tatások eredményei ellenére is maradtak nyitott kérdések. Ilyen pl. "hogyan sarjadnak ki az érték különböző formái az alapvető emberi tevékenységből?"¹⁷ A társadalmi tevékenység kibontakozása, gazdagodása fokozatosan ment végbe. Marx elemzése alapján is ismert, hogy a közvetlen munka az anyagi termelés, a tárgyak világát formálja, míg a közvetett munka legkülönbözőbb formái magát az embert mint termelőt, mint kiművelt társadalmi lényt alakítják. A közvetlen és a közvetett munka dialektikája alapján értelmezhető a magasabb társadalmi tevékenységformák értéktermelése, de az erre vonatkozó elemzések mégsem problémamentesek. Az érték sokféle lehet, ezzel kapcsolatosan különböző felosztásokkal találkozunk. Gyakori az anyagi-szellemi; tárgyi-tudati; illetve a gazdasági, jogi, politikai, ideológiai, erkölcsi, művészi stb. területek szerinti osztályozás. A legvitathatóbb pontokat az erkölcsi, etikai értékek széles skálán mozgó világában találhatjuk.

Erkölc és érték

Az erkölcsi értékek értelmezésekor a problémát az okozza, hogy itt nem társadalmi tevékenységformáról, a közvetett munka egyik válfajáról van szó, hanem valamennyi tevékenységformának egy sajátos aspektusáról. "Második hatványon" jelentkezik az értékprobléma. Nem véletlen, hogy a szakirodalomban is sokan megkülönböztettként tekintik az erkölcsi értékeket. Pl. Heller Ágnes "tisztá értéként" tárgyalja a már többször idézett munkájában; Drobnyickij a "másodlagos jellegű" értékekről, a társadalmi értékek termékéről ír az erkölcsi értékekkel kapcsolatban.¹⁹

A sajátos értékteremtő mozzanatot eleve tartalmazó tevékenységformák egy újabb értékvonkoztatási rendszerben funkcionálnak. "Míg tehát a társadalmi tevékenységek esetében az értéktermelő funkció abban jelentkezik, hogy egy sajátos tevékenység vonatkozik az ösztársadalmiságra, például a tudós tudományos értéket, felfedezést termelve "képviseli" az emberiséget, addig az erkölcsnél ezen tevékenységeknek olyan aspektusáról van szó, amely az egyénnek az ösztársadalmisághoz való vonatkoztatásával termel értéket. Valamennyi egyéb tevékenység tehát a "használati érték" szerepében, az erkölcsi "érték" hordozójaként jelenik meg, -- amennyiben értéktartalmat nyer, hiszen az erkölcsi értéknek feltétlenül van ilyen

használati értéként szereplő materiális hordozója. Ugyanakkor nem minden társadalmi tevékenységnek van feltétlenül erkölcsi értéke, s maga az erkölcsi érték az adott egyénnek az osztálytársadalmiság termeléséhez való pozitív, illetve negatív viszonyát fejezi ki."²⁰

Az értékteremtő mozzanat a közvetlen termelőtevékenységben immanensen benne van, míg az erkölcsben az értékteremtő-értékelő mozzanat egyre jobban önállósul.

Van, amikor az erkölcsi érték tevékenységhez kötöttsége nyilvánvaló, s a közösség érdekében végzett aktív tevékenységgel kel életre, de előfordul, hogy éppen a cselekvésspasszivitás van előtérben. "Az erkölcs lényegét tehát abban ragadhatjuk meg, hogy ezen a területen szubjektum-objektum, egyén és nembeliség viszonyában nem történik "deszobjektivizálás", hanem ellenkezőleg, úgy történik meg az egyén felemelkedése a nembeliséghez, hogy szubjektivitása megőrződik, s éppenséggel ez telik meg a nembeliség általánosságával, azaz intenzívebbé válik, kiteljesedik. Az erkölcsileg pozitíve cselekvő szubjektum ugyanis a nembeliséghez felfokozott szubjektivitása révén emelkedik fel, s nem valami szubjektivitásán kívül megtermelt objektiváció közvetítésével. Ilyen önálló objektivációkat az erkölcs nem ismer, hiszen éppenséggel arról van szó, hogy az összes objektiváció termelésének tevékenysége lényegi szubjektív aspektusáról van szó itt."²¹

Összefoglalva tehát az érték: viszony, melynek jelentése érzékileg nem mutatkozik meg a tárgyban. Az erkölcsi érték is elsősorban viszony, egy meghatározott társadalmi jelentés realizálódása; ez a jelentés érzékileg nem választható el a cselekedettől, a jelenségtől. A társadalmi kapcsolatokat, a cselekedeteket, az emberi magatartásokat, tulajdonságokat az ember látja el értékjelzőkkel. Érzékszerveink közvetlenül csak a természeti tárgyakat észlelik, az a képességünk azonban, hogy a dolgot mint társadalmi tárgyat észleljük, nem a természet adománya. Marx az áru elemzésénél kifejti, hogy az áru egyrészt "külső tárgy, dolog", amely természeti tulajdonságokkal rendelkezik, és észlelhető érzékszervekkel. Másrészt azonban az áru: érték, emberi munka megtestesülése. Ez már tisztán társadalmi jelenség, az ember tevékenységében egy sajátos oldal, a társadalmi oldal. Az érték csak e társadalmi kontextusban értelmezhető. A "társadalmi tárgy" és a "természeti dolog" megkülönböztetése ad választ

arra, hogy az érték egyidejűleg objektív, racionálisan leírható, s hogy tételezett, hogy fizikai bizonyossággal nem ragadható meg. Marx is írt róla, hogy még egyetlen vegyész sem fedezett fel gyöngyben vagy a gyémántban csereértéket.

Végülis az a konklúzió, hogy ki kell lépünk az axiológia szférájából, az ember társadalmi létéhez kell fordulnunk, melyben folyamatosan megvalósul a cselekvés szubjektumának és tárgyának az egysége.

Nincs olyan emberi probléma, értékkonfliktus, amelyet végső soron nem a társadalmi lét valódi gyakorlata váltott volna ki és határozottl volna meg. Az érték-szféra ellentmondásossága, a legyen és a van szembenállása azzal függ össze, hogy az értékek tartalmasságának fedezetéül az emberi nemnek a társadalmi haladásban testet öltő folytonossága szolgál. A haladás pedig -- bizonyosság erre eddigi történelmünk -- mindig ellentmondásokon keresztül érvényesül.

J e g y z e t e k

1. Szilágyi Imre: Az "örök" értékek nyomában. Gondolat 1975. 16.
2. Vö. Medveczky Frigyes: A normatív elvek jelentősége az etikában.
Bp. 1889.,
Böhm Károly: Az ember és világa. Kolozsvár, 1900. III. rész.,
Bartók György: Az erkölcsi értékeszme története. (Szeged, 1926 (I);
1935 (II).),
Kecskés Pál: Az erkölcsbölcseleti kritika legújabb eredményei.
Religio 1927.
3. Heller Ágnes: Érték és történelem. Magvető 1969. 12.
4. Hankiss Elemér: Érték és társadalom. Magvető 1977. 342--343.
5. Vitányi Iván: Társadalom, kultúra, szociológia. Kossuth 1981. 113.
6. Filozófiai Kislexikon. Kossuth 1970. 84.
7. Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. II. Magvető 1976.
85.
8. Vitányi Iván i. m. 68.

9. Váriné Szilágyi Ibolya: Értékrendszerek, értékorientációk.
Világosság 1978.7. 402.
10. MEM. 23. Kossuth 1967. 76.
11. Vitányi Iván i. m. 126.
12. Heller Ágnes: Hipotézis egy marxista értékelmélethez.
Magyar Filozófiai Szemle 1970. 5. 771.
13. Vitányi Iván i. m. 122.
14. MEM. 3. Kossuth 1960. 29.
15. Heller Ágnes i. m. 770.
16. I. m. 769.
17. Szilágyi László: Értékkategória -- ökonómiai érték -- értékrend.
A filozófia időszerű kérdései 41. 1980. 141.
18. Ágh Attila: A marxi értékelmélet öröksége. Kultúra és Közösség
1976.2. 14.
19. O. G. Drobnyickij: A szellemi érték világa. Kossuth 1970. 240.
20. Ágh Attila i. m. 15.
21. Ágh Attila: A kommunizmus mint társadalom- és embereszmény Marx munkásságában. A filozófia időszerű kérdései 1973.13. 164.

RÉSUMÉ: (Data to the concept of Value) This paper is trying to make clear the fundamental conception of axiology, its characteristics, and the sources of value. After the concepts of value of the different tendencies it analyses the marxist and marxizing opinions as much as the size of the paper makes it possible.

The part called Genesis of Value contains the concept of marxist value of conception and exchange value, then there are parts about Need and Value, Value and Interest, Value and Function.

My work set the moral values in their place within the general concept of value, emphasizing some of its main features.

The author referens to the debates to be found in the special literature and the fact that some questions of the problem still have not been cleared up.